

ЗАГНІТКО

Анатолій Панасович —
член-кореспондент НАН України,
доктор філологічних наук,
професор, завідувач відділу
інформатики Українського
мовно-інформаційного фонду
НАН України

Член-кореспондент НАН України
Іван Романович Вихованець

ЗНАНИЙ ДОСЛІДНИК ТЕОРІЇ ГРАМАТИКИ

До 80-річчя члена-кореспондента НАН України І.Р. Вихованця

9 жовтня 2015 р. виповнюється 80 років відомому українському мовознавцю, граматику, доктору філологічних наук, професору, заслуженому професору Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, члену-кореспонденту НАН України Івану Романовичу Вихованцю.

Іван Романович Вихованець є визначним дослідником граматичного ладу української та інших слов'янських мов. Його наукові праці засвідчили якісно новий зріз в українській мовознавчій думці. З його ім'ям пов'язані становлення й розбудова нового граматичного напрямку — функційно-граматичного, проблематика якого в сучасних лінгвістичних пошуках охоплює і розгляд речення в різних аспектах — формально-граматичному (власне-синтаксичному), семантико-синтаксичному, власне-семантичному, комунікативному, й дослідження системи морфологічних, синтаксичних і словотвірних категорій, і встановлення одиниць і категорій функційної граматики, й аналіз міжрівневих зв'язків із простеженням особливостей дериваційного потенціалу мовних одиниць та багато іншого. З кожної проблеми у руслі цього напрямку впродовж більш як 30 років підготовлено й захищено кілька десятків кандидатських і докторських дисертацій. Більше того — вчений сформулював теорію академічної категорійної граматики, що вперше у слов'янському світі в центрі опису містить систему категорійних одиниць із послідовним описом їхньої структури, функцій, встановлює ядро граматичної системи української мови.

Народився Іван Романович 9 жовтня 1935 р. в с. Колосова Кременецького району Тернопільської обл. в сім'ї селянина. Рано пізнав потяг до слова, прагнув відчувати його глибинні переливи, приховані таємниці. Від п'яти років вільно читав і писав, але війна й рання селянська праця в роки перебування батька на фронтах не дали можливості вчитися. Лише після повернення тата з фронту малого Іванка зарахували відразу до третього класу.

Спочатку навчався в початковій школі в рідному селі, потім у Рудківській семирічній школі Кременецького району. Незабутнє враження на майбутнього лінгвіста справила учителька української мови Дарія Андріївна Галаган (після одруження Парфенюк), яка тонко відчувала всі обертони слова, уміла подати школярам його аналіз так, щоб «запроменіла його душа», щоб дотик до слова поставав наче дотик до його «нервів» і щоб слово відлунювало в дитячих душах. Чи не звідти й пішла залюбленість Івана Романовича у слово, прагнення дошукатися до його щонайпотаємніших звучань. Зараз Дарія Андріївна — заслужений учитель України.

Продовжив навчання Іван Романович у Кременецькому педагогічному училищі, згодом вступив на філологічний факультет Кременецького педагогічного інституту, який у 1956 р. було переведено до Львівського державного університету імені Івана Франка. Після закінчення університету в 1959 р. Іван Романович учителював, викладав українську мову і літературу та німецьку мову на Тернопільщині й Сумщині. Творчий підхід до учительської та виховної роботи вилився у створення гуртка з вивчення німецької мови і літератури, було налагоджено тісні контакти з двома школами з Німецької Демократичної Республіки.

Працюючи вчителем, Іван Вихованець постійно дбав про поглиблення своїх теоретичних знань, активно студював різні слов'янські, германські мови, оволодів польською й чеською і плевав сформовану ще в студентські роки ідею про навчання в аспірантурі. У 1964 р. його мрія здійснилася, він став аспірантом Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України і на багато років пов'язав свою долю з цим науковим закладом. Цікаво, що з від'їздом Івана Романовича до Києва учні не забули свого вчителя — вони постійно листуються з ним, детально розповідають про свої успіхи в навчанні. Зворушливо звучать рядки, в яких вони просять поради, як вплинути на кількох однокласників, які втратили зацікавлення окремими предметами, просять підказати шляхи продовження спілкування зі своїми німецькими ровесниками. Небайдужим був аспірант до

долі своїх учнів, не один із його школярів завдяки його листам у відповідь змінював своє ставлення до навчання, по-іншому починав дивитися на майбутнє.

У 1967 р. Іван Романович закінчує аспірантуру й наступного року успішно захищає кандидатську дисертацію «Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській літературній мові». Його залишають в Інституті мовознавства як перспективного молодого науковця. Він активно працює над проблемами теоретичної граматики української мови, заглиблюється в зіставлення слов'янських мов, вивчає та аналізує фундаментальні теорії видатних лінгвістів О. Єсперсена, Л. Теньєра, Ч. Філлмора та ін., часто виступає з проблемними доповідями на авторитетних лінгвістичних форумах, поступово викристалізовуючи новітній підхід до аналізу граматичних явищ.

Водночас Іван Романович активно працює в галузі перекладацтва. У 1974 р. у видавництві «Веселка» виходять «Білоруські народні казки», з яких десять — у його перекладі. Перекладає І.Р. Вихованець і низку поезій Якуба Коласа.

Неодноразово доля вносила свої «знакові» корективи у творче становлення Івана Вихованця. Попри свою відданість граматиці, постійні теоретичні пошуки та осмислення всього того, що відкриває особливості непоміченого іншими, науковець у період свого молодечого запалу опиняється у відділі лексикології та лексикографії, де працює над укладанням 11-томного тлумачного «Словника української мови» (1970—1980), словника-довідника «Українська літературна вимова і наголос» (1983), бере участь у підготовці 5-томної академічної праці «Сучасна українська літературна мова» (1969—1973). Перевели його на словникарську роботу зовсім не випадково... Підставою було те, що молодий науковець не погодився стати «автором» негативної рецензії на працю Б. Антоненка-Давидовича «Як ми говоримо». То був непростий період. Поряд було багато друзів, які намагалися підтримати, налаштувати на позитив, та зустрічалися й «порадники», які від щирої душі підказували

погодитися на таку рецензію, адже в іншому разі — шлях без будь-якої перспективи в науковій сфері. Навіть більше... Звільнять і зачинять двері не те що до будь-якої академічної інституції, а й навіть — освітянської...

Не зламався — витримав, вистояв. Навіть сьогодні, розповідаючи про ті складні часи, коли за плечима була сім'я, а думки сповнені творчої енергетики пошуку, в голосі вченого відчутні ті болісні зриви, з яких легко зрозуміти, що йому випало. І доля відгукнулася, подарувала миттєвості відкриттів і здобутків, творення і злетів. Нещодавно стало відомо, що спогади Бориса Антоненка-Давидовича його наглядачі знищували аж тричі, але все-таки знайшовся один «служитель закону», який вилучив із тексту лише перші двадцять сторінок. Тільки завдяки йому ми маємо сьогодні непересічні нотатки цього автора. Спливає на пам'ять така асоціація, тому що, умовно кажучи, переплелися долі цих двох тонких знавців українського слова. Щоразу, беручи в руки книгу «Як ми говоримо», мимоволі думається: скільки ж можна було в ті молодечі запальні роки створити, написати. А доля піддала гарту, система прагнула отримати ще одного слухняного дослідника мови.

Напевне те, що не зламався, й визначило життєві пріоритети Івана Вихованця — у кожній справі відчувати найціннішу мить, у кожне слово вкладати душу, кожному нову книжку осмислювати через призму прочитаного, побаченого, що дає неперевершені результати, бо що дослідження, то — відкриття, то чародійство творчого злету й високість думки наукової. Прочитавши одного разу рукопис нової монографії науковця, академік Віталій Макарович Русанівський зауважив: «Іван Романович належить до тих учених, хто вмів не тільки розібрати механізм, а й послідовно його скласти і в результаті отримати щось зовсім інше, досконаліше. А найголовніше те, що машина справно їде».

У 1983 р. Іван Романович захищає докторську дисертацію «Функціональна типологія прийменників і відмінків (на матеріалі сучасної української літературної мови)», яка здо-

була високу оцінку в наукових лінгвістичних колах і була визнана як така, що започатковує новий функційно-граматичний напрям. Цю думку вперше озвучив професор В.І. Кодухов, який був опонентом його дисертації. У розвиток обґрунтованого наукового напрямку вчений видає фундаментальні монографії «Система відмінків української мови» (1987), «Частини мови в семантико-граматичному аспекті» (1988). У цей період науковець активно опрацьовує проблеми функційної граматики, яка в його інтерпретації постає з диференційованими об'єктами й предметами функційної морфології і функційного синтаксису. У руслі сформульованої ним проблематики студіюють аспіранти й докторанти А.Ю. Габай, А.П. Загнітко, М.В. Мірченко, В.М. Ожоган, М.С. Скаб, С.О. Соколова, К.Ф. Шульжук, Н.М. Костусяк, Т.Є. Масицька, О.Г. Межов, І.А. Пасічник, Г.Г. Рогачова та ін.

З жовтня 1986 р. І.Р. Вихованець — завідувач сектору теорії української мови. Науковець визначає основні засадничі принципи створення першої національної функційної граматики й розпочинає роботу над одним з її розділів — синтаксисом. Однак прагнення апробації теоретичних узагальнень приводить Івана Романовича до Луцького державного педагогічного інституту імені Лесі Українки (тепер — Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки), де він працює завідувачем кафедри української мови у 1987—1991 рр. У цей час Іван Романович опрацьовує засадничі принципи створення підручника із синтаксису для університетів, визначає напрями науково-популярної роботи, публікує оригінальні розповіді про мову — книгу «Таїна слова» (1990), що своєю стилістикою продовжила попереднє науково-популярне видання «У світі граматики» (1987), пропонує нові спецкурси для студентів з теоретичних питань граматики. Читані ним спецкурси з проблем формально-граматичної, семантико-синтаксичної, власне-семантичної й комунікативної структур речення, співвідношення первинних і вторинних словосполучень, парадигми речення в Луцькому, Івано-Франківському, Донецькому державних

університетах викликають науковий резонанс, активізують творчу молодь і сприяють розширенню наукових досліджень з висвітлюваних питань. Велику увагу Іван Романович приділяє праці з учителями-словесниками, планує створити цілу серію науково-популярних видань для школярів з проблем граматики, лексикографії, лексикології, стилістики, сучасного вжитку національних мов для сучасної школи.

Зростання числа наукових ідей, прагнення їхнього теоретичного узагальнення і створення національної функційної граматики спонукають Івана Романовича повернутися до Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України, а з часу створення Інституту української мови НАН України він очолює в ньому відділ граматики. У 1992 р. І.Р. Вихованця обирають членом-кореспондентом НАН України як ученого, що подав цілісну концепцію граматичного ладу української мови. Цього ж року виходить друком дослідження з обґрунтованої концепції функційної граматики — функційного синтаксису «Нариси з функціонального синтаксису української мови». Формується остаточний варіант першого в Україні університетського підручника з синтаксису української мови, викінчується проспект нової академічної національної граматики, з'являється низка публікацій з аналітичних тенденцій у граматичному ладі мови, взаємодії категорій

тощо. За вагомі дослідження з проблем граматичного ладу української мови І.Р. Вихованця удостоєно академічної премії НАН України ім. І.Я. Франка (1989), а за концепцію теоретичної граматики, викладену в монографії «Теоретична морфологія української мови», відзначено премією НАН України ім. О.О. Потебні (2004).

Книги... Книги... Для кожного вченого вони наче діти: чекають їхнього виходу з тривогою, а коли з'являться — радіють і переживають за їхню долю: чи будуть вони обласкані увагою, чи стануть сиротами в науковому світі. Сузір'я опублікованих книг Івана Вихованця має і великі зірки — монографії, й дещо менші — науково-популярні видання, і значущі комети — підручники, і зірки-блискітки — поетичні збірки. Об'єднує їх усі чітке бачення власного читача — науковця, студента, школяра, учителя-словесника. Захотілося подивитися, як відчують себе твори вченого в нашій найбільшій книгозбірні — Національній бібліотеці ім. В.І. Вернадського. Тривале очікування, бо всі вони були «на руках», принесло несподівану картину — усі книги І.Р. Вихованця вже витримали кілька технічних «відроджень», на кожній з них відчувався дух усіх тих, хто з ними працював. І так враз забажалося, аби хоч маленьку частинку пережитого вони донесли.

Багато уваги як член редакційної колегії І.Р. Вихованець приділяв роботі над енцикло-

педією «Українська мова» усіх трьох опублікованих видань, а також четвертого — повністю підготовленого до друку, але з незрозумілих причин так і не видрукованого. У цій енциклопедії, чи не найавторитетнішій серед усіх енциклопедично-довідкових лінгвістичних видань слов'янського світу, Іван Романович опікувався граматичною проблематикою, написав десятки статей.

Від самого початку заснування академічного журналу «Українська мова» І.Р. Вихованець працює над новаторськими підходами до висвітлення особливостей використання певних конструкцій у повсякденній практиці, ініціює рубрику «Мовна мозаїка», яку регулярно наповнює власними спостереженнями. Згодом він запропонував подібну рубрику для журналу «Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах», для якої написав кілька десятків надзвичайно цікавих і влучних мовних есе. Через деякий час усе розмаїття спостережень учений узагальнив у надзвичайно цікавому й корисному науково-популярному виданні «Розмовляймо українською: мовознавчі етюди» (2012), за матеріалами якого у 2013—2015 рр. на Всеукраїнському державному радіо пролунало аж 144 розповіді.

Не менш знаковою стала робота І.Р. Вихованця як наукового редактора над серією шкільних підручників «Рідна мова» та «Українська мова», які активно використовуються в освітній практиці і мають великий авторитет у вчителів-словесників. Учений увів у структуру підручника словник функційно навантажених лінгвістичних термінів, що сприяє розумінню змістового обсягу використовуваного поняття й відкриває новий шлях до цілком самостійної пошукової роботи учнів.

Як член Української національної правописної комісії при Кабінеті Міністрів України І.Р. Вихованець брав активну участь в опрацюванні граматичних правописних питань, займав принципову позицію з усіх обговорюваних проблем. У 90-ті роки науковця обрано до складу міжнародної наукової комісії з проблем граматики слов'янських мов. Як член координаційної наукової ради «Закономірності

розвитку мов і практика мовної діяльності», Наукової ради «Українська мова» брав активну участь у їхніх пленумах, був членом експертної ради ВАК України. Активно підтримував Іван Романович створення Всеукраїнської асоціації граматистів (2014 р.), ініціював формування низки граматичних центрів при провідних національних університетах. Для повноцінного функціонування Граматичного центру в Східноєвропейському національному університеті імені Лесі Українки вчений передав до його фондів неопінену колекцію власної книгозбірні з актуальних питань лінгвістичної думки.

На початку XXI ст. уперше в слов'янському мовознавстві Іван Романович обґрунтовує концепцію академічної категорійної граматики, викладаючи її засадничі принципи в низці фундаментальних статей та окремі доповіді на засіданні Президії НАН України. Основні напрями цієї граматики сьогодні активно опрацьовуються в керованих ним кандидатських і докторських дисертаціях, розвиваються і поглиблюються в кількох університетських наукових граматичних центрах. Неодноразово торкаючись концепції категорійної граматики, І.Р. Вихованець резюмує: *«ГраMATика сучасної української літературної мови об'єднує в собі три підсистеми: синтаксис, морфологію і словотворення, які перебувають у тісній взаємодії. Потреба вирізнення з позицій категорійності трьох граматичних підсистем випливає з того, що їм властиві різні одиниці й категорії, а отже, відмінні функції. Вирізнення категорійного синтаксису, категорійної морфології і категорійного словотворення передбачає розв'язання проблеми їхньої ієрархії. З цього погляду категорійний синтаксис відіграє вирішальну роль у функціональній спеціалізації граматичних явищ. Категорійному синтаксисові підпорядковано категорійну морфологію, яка закріплює у граматичних формах пункти взаємодії цих граматичних рівнів. Синтаксисові підпорядковане й категорійне словотворення, оскільки формування словотвірних категорій здебільшого структурують речення як основні синтаксичні одиниці. Центральна роль синтаксису виявляється у ширшому діапазоні його*

одиниць і категорій, у його підпорядкуванні двом визначальним функціям мови — комунікативній і когнітивній».

Сьогодні Іван Романович активно працює в галузі синтаксису, морфології, словотвору, дедалі більшої ваги набувають його студії в напрямі створення теоретичної фундаментальної граматики української мови, що стане етапним явищем у розвитку української лінгвістики. Його перу належить понад 700 праць.

Ще одним штрихом, який доповнює творчий портрет видатного лінгвіста, є його постійна робота над поетичним словом, підтвердженням чого є кілька збірок оригінальних віршів: «Ластівка над словом», «Славень зажуреній мамі», «Весняні коні». В одному зі своїх інтерв'ю Іван Романович лірично акумулював

ставлення до мови материнської: *«Я маю... Я повинен... Я мушу... Щодня мовою вмивати душу... Я маю-повинен-мушу...».*

Іван Романович Вихованець — творча особистість, яка ні на хвилину не полишає активний науковий пошук, систематизацію матеріалу, критичне осмислення пізнаного й осмисленого, узагальнення і глибинний аналіз досліджуваного. Створений ученим науковий функційно-граматичний напрям сьогодні активно розбудовується його учнями — в межах напрямів сформувалися й активно діють кілька наукових шкіл, праці яких відомі далеко за межами України. Концепція академічної категорійної граматики реалізується в численних публікаціях і створенні цілісної викінченої праці.